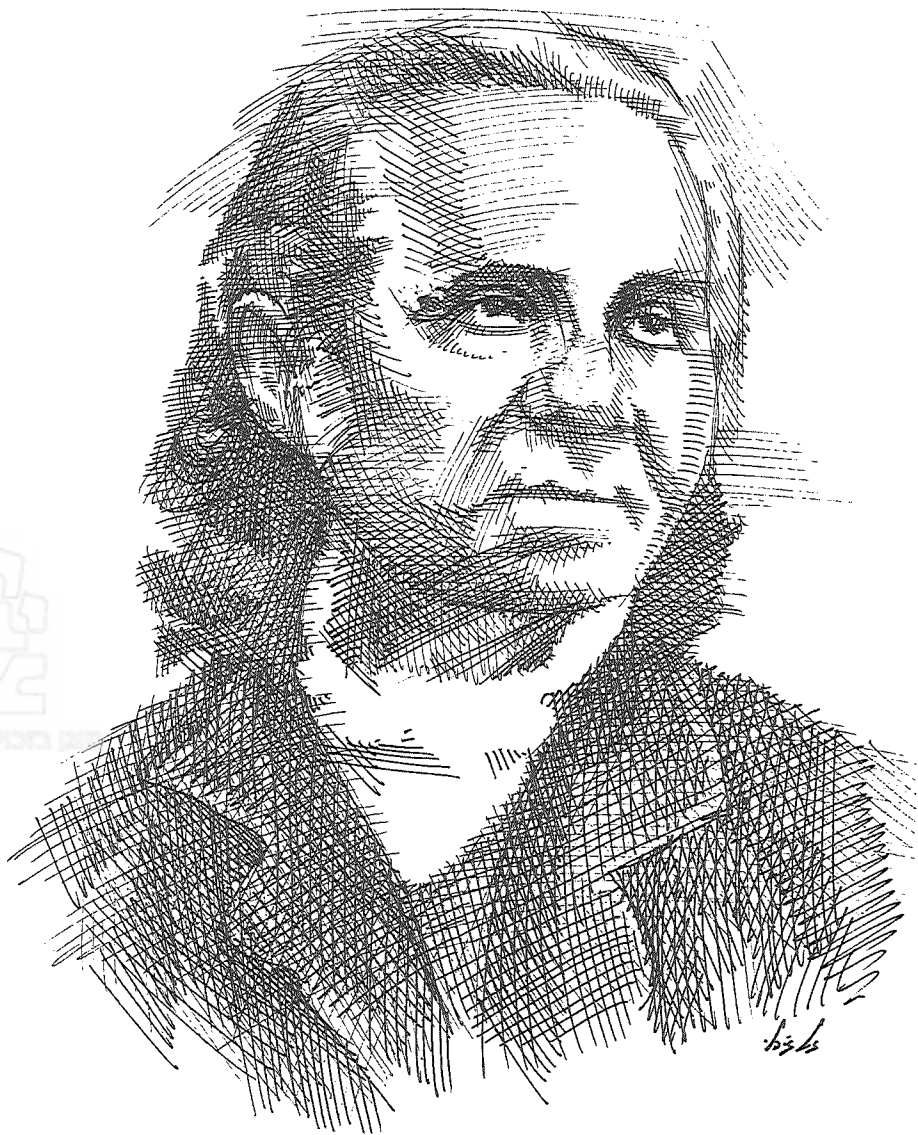

על אהרן ילינק והקבלה

משה אידל

רבים מבין המלומדים היהודים בני המאה הי"ט נמנו עם חוקריה של המיסטיקה היהודית; נזכיר כאן רק כמה מאלה שהקדישו עיונים מיוחדים לתחום זה: מאיר לאנדאור, צבי גרץ, משה שטיינשניידר, מוריץ פרידלנדר, נחמן קרוכמל, שלמה מונק, אדולף פונק, אליקים המילואהגי ומרדכי מרכוס אהרנפרייז. גם חוקרים אחרים, שעיקר מעייניהם היו נתונים למקצועות אחרים במדעי היהדות, דוגמת יום טוב ליפמן צונץ¹ ודוד קויפמן, תרמו מידי פעם לחקר הקבלה. אולם עולה על כולם אהרן (אדולף) ילינק (1821-1893), שפעל בלייפציג ושהיה אחר כך לרבה של וינה, אשר הירבה להקדיש מזמנו, ממרצו ומכספו לאיסוף חומר על המיסטיקה היהודית, לפרסום נרחב של חיבורים השייכים לספרות המיסטית היהודית ולניתוחו של חומר זה. הדבר מתבטא בפרסום משמעותי של ספרות ההיכלות בכרכי "בית המדרש" שהוציא לאור, במבואות השונים שבהם הביא מידע רב על אודות חיבורים אלה, ואף בפרסום של ספרות קבלית מימי הביניים, כגון קטעים מחיבוריו של ר' משה די ליאון (רמד"ל); ילינק אסף גם ופירסם חיבורים קבליים קצרים של ר' אברהם אבולעפיה² והתעמק בזיקות שבין חיבוריו העבריים של רמד"ל ובין ספר הווהר³. בקיאותו של ילינק בספרות הקבלית משלהי המאה הי"ג אפשרה לו להפריד בבירור בין ספר הווהר לבין חיבוריו של ר' אברהם אבולעפיה מצד אחד,⁴ ולהצביע על הקשר רב-המשמעות בין היצירה הקלסית של המיסטיקה היהודית ובין חיבוריו העבריים של רמד"ל מצד אחר.

- 1 ראו, למשל, את תיאורו של צונץ את כ"י אוקספורד-בודליאנה 1581 – צונץ, עמ' 35-36 – שם הוא מעיד כי יש בידי חומר רב על "ספר חיי העולם הבא" של ר' אברהם אבולעפיה, וכי הוא מקווה להדפיסו במקום אחר. צונץ חשב, לדעתי בטעות, כי כתב יד זה מחזיק את האוטוגרף של חיבורו של ר' אברהם: ראו אידל, כתבי, עמ' 64-65. גם העניין הרב והבקיאות שצונץ מפגין בנושא הזיקה שבין "ספר אבכת ויכל" ו"ספר הנפש החכמה", מעידים על התעניינות בחומר קבלי מובהק. וראו בהערה לעמוד 163 בכרך ח (תרי"ד), לאיגרתו של יצחק בן יעקב, שם הוא מנתח את הזיקות בין שני הספרים הקבליים הללו. לדעתי, הערותיו השונות של צונץ על הקבלה ראויות לעיון בפני עצמן. מן הראוי להדגיש כי הערות רבות ובעלות ערך רב לחקר הקבלה פוזרות בכתבי עת השונים שנדפסו באמצע המאה הי"ט, ובייחוד ב"המזכיר", ומחקר הקבלה ממעט מאוד להתחשב בהן.
- 2 ראו: "וזאת ליהודה", ילינק, גנוי חכמת הקבלה, עמ' 13-28; "שבע נתיבות התורה", ילינק, פילוסופיה וקבלה, עמ' 1-25; ילינק, ספר האות.
- 3 ילינק, משה די ליאון, וכן בחלק הגרמני של גנוי חכמת הקבלה, עמ' 25-26; וראו גם את דבריו של תשבי אצל תשבי ולחובר, א, עמ' 62. על חיבוריו של רמד"ל ראו ילינק, תרומות, א, עמ' XVI-VIII, שם הדפיס מובאות מכתבי היד.
- 4 ראו ילינק, משה די ליאון. עם זאת ייאמר כי ילינק החזיק בדעה כי ספר תיקוני ווהר "נקרא כאחד מחיבוריו של אבולעפיה" – ילינק, פילוסופיה וקבלה, עמ' XIII הערה 1. יש להוסיף כי מאוחר יותר הצביע ילינק על השפעה של הממד האסכטולוגי של ההליכה של ר' אברהם אבולעפיה לאפיפיר על דיון אפוקליפטי מסוים בספר הווהר – ראו ילינק, בית המדרש, ג, עמ' XXXVIII-XXXVII. וראו גם אידל, מיסטיקנים

אהרן (אדולף) לינק (1821-1893)

אולם ילינק לא ההדיר רק טקסטים והוסיף להם מבראות אלא ניסה להבחין גם בין אסכולות שונות במיסטיקה היהודית,⁵ לתאר מבחינה ביבליוגרפית את מפעלם של כמה מקובלים⁶ ולעמוד על מקרים של השפעה של המיסטיקה הערבית על הקבלה⁷ ושל זיקתה של ספרות זו לנצרות.⁸

בשונה מדרכם של צבי גרץ ושל משה שטיינשניידר, ילינק ראה במחקרו לא רק עבודה היסטורית או ביבליוגרפית. בעוד שלשני החוקרים היה יחס צונן ואף עויין לספרות הקבלה, עמדתו של ילינק בנקודה זו היתה שונה מאוד. בדומה לגישתם של רנ"ק והמילזאהגי, הוא ראה בספרות המיסטית היהודית חלק בלתי נפרד מהתפתחות היהדות ואף העריכה הערכה רבה. כך, למשל, הוא ראה בקבלתו של ר' אברהם אבולעפיה לא פחות מאשר את "תחייתה של התנועה האיסאית העתיקה".⁹ באיגרת שכתב בתקופה הפוררית ביותר של פעילותו המחקרית בתחום הקבלה, הוא מצהיר על מפעלו בדרך המזכירה מאוד את העמדה החיובית יותר שנקטו חוקרים במאה העשרים. כך פותחת איגרת ששלח לשניאור זק"ש, ושנדפסה ב"כרם חמד":

משיחיים, עמ' 121-122. "ייתכן שהן הקשר הזה והן ההערה על רעיא מהימנא עשויים להסביר במקצת את התיאור של רמד"ל כמחבר העיקרי של ספר הזוהר, שמקפל בתוכו את ההנחה כי היו גם מחברים אחרים, ור' אברהם אבולעפיה עשוי היה להימנות לדעתו ביניהם. על ההנחה כי חבורה חיברה את ספר הזוהר ראו: ליבס, ספר הזוהר; אידל, קבלה, עמ' 396 הערה 66. שם טענה משולבת של אפשרות קיומה של חבורה יחד עם אפשרות קיומן של מסורות או מקורות קטנים שהגיעו לידי המקובלים שהיו בחבורה זו. וראו עוד אידל, עליות, פרק ג'. על רמד"ל כמחבר ראשי של ספר הזוהר ראו ילינק, משה די ליאון, עמ' 23, וכן בחלק הגרמני של גנזי חכמת הקבלה, עמ' 26, שם מתואר מקובל זה גם כמפיץ הספר בספרד.

5 ראו: ילינק, תרומות, ב, עמ' 47-49, 61-63; ילינק, גנזי חכמת הקבלה, החלק הגרמני, עמ' 27-29. הבחנותיו של ילינק, ובמידה פחותה גם אלה של לנדאואר, בדבר קיומן של אסכולות שונות, יחד עם פנייתם של שני חוקרים אלה לחיקרם של כתבי היד, הן שתי אבני היסוד של חקר הקבלה. על הצורך להמשיך בשני כיוונים אלו גם כיום ראו אידל, תרומות.

6 ראו: ילינק, תרומות, ב, עמ' 57-64; ילינק, גנזי חכמת הקבלה, החלק הגרמני, עמ' 8-15; ילינק, פילוסופיה וקבלה, מחברת ראשונה, בחלק הגרמני, עמ' X-VI. ילינק שירטט בדיניו הביבליוגרפיים האלה את מפעלם הספרותי של ר' יוסף גיקטילה, חוג העיון ור' אברהם אבולעפיה.

7 ילינק, תרומות, ב, עמ' 45-47: "Sufismus in der Kabbala".

8 על השפעת הנצרות על הקבלה ראו ילינק, השפעה נוצרית, עמ' 580-583, שם הוא מתייחס לקבלה התאוסופית. וראו דברים אלה גם בילינק, תרומות, ב, עמ' 51-56, וגם בילינק, גנזי חכמת הקבלה, בחלק הגרמני, עמ' IV. ברצוני לציין כי במבואו הגרמני ל"ספר האות", שנדפס בספר לכבודו של צבי גרץ, חוזר ילינק על דעתו של גרץ כאילו ר' אברהם אבולעפיה סיגל לעצמו תפישת שילוש (טריניטרית) של הספירות ורואה בזה השפעת הנצרות על הקבלה במחצית השנייה של המאה ה"ג. וראו בעניין זה אידל, פרקים, עמ' 71-72, שם הראיתי כי הדיון על אודות שלוש מידות האלו והספירות שמביא גרץ, וילינק מקבל ממנו כדבר ברור, נמצא לא אצל ר' אברהם אבולעפיה אלא אצל ר' אשר בן דוד, ואין כל קשר בין דברי ר' אשר ובין "המפגש" – שלא התקיים כלל – בין ר' אברהם אבולעפיה לבין האפיפיור. יחסו של ר' אברהם אבולעפיה לתורת השילוש הנוצרית ביקורתית מאוד, אף כי הוא היה מוכן לקבל פירוש נאראריסטוטלי שלה, כעוסק בשכל, משכיל ומושכל. אני מקווה להרחיב בנושא זה על סמך חומר מכתבי יד במקום אחר. לעומת הקושי לקבל את דברי ילינק על השפעת השילוש על ר' אברהם אבולעפיה על בסיס טעות ביבליוגרפית, הרי שטענתו בדבר השפעת השילוש על תפישות מסוימות של הספירות בקבלת קסטיליה, זכתה לאישוש במחקרו של ליבס, השפעות נוצריות, עמ' 43-51.

9 ילינק, ספר האות, עמ' 65. כמובן, תפיסה זו לא מקובלת עלי אך ראו אידל, מיסטיקנים משיחיים, עמ' 72, 90. על סוגיית מקורותיו של חיבור זה של ר' אברהם אבולעפיה ארחיב במקום אחר.

ידעת יידידי כי בכל כחי פניתי לדרוש ולחקור קורות והשתלשלות חכמת הקבלה. בהיכלה כלו אומר כבוד.¹⁰ בה ישבו ונועצו יחדיו¹¹ בעלי עומק המחשבה, אליה יבואו גדולי הראשונים, עניינים נכבדים ויקרים מהויות דאביי ורבא.¹² וגם לאנעלם ממך שארץ החקירה הלזו סגר עליה המדבר¹³ דרכיה כמשוכת חדק,¹⁴ וכי צריך לעיין היטב בכ"י המפוררים הנה והנה בארצות שונות. ע"כ אודה את ה' בכל לבי שהקרה לפני העתקות יקרות מספרי החכמה הזאת, חכמה היא ואינה מלאכה, כי אין לי שום תועלת זמנית ממנה, והרוצה להתחכם בחכמה הזאת אל יתעסק בדיני ממונות. וגם הכרתני בואת כי אין דרכי כדרך כמה חכמי זמננו להסתיר ולהעלים מה שיש להם, שולחנם שולחן גבוה,¹⁵ ספריהם ספרי קדש וטמונים בחדרי חדרים למען לא יקרבו זר אליהם. חפשי אשלח העתקותי ללמוד וללמד גם לך הענק אעניק היום מיקבי דרכתי לבדי.¹⁶

ילינק מדגיש כאן יפה את חשיבותם לחקר הקבלה של כתבי היד הפזורים בספריות שונות; ואמנם הוא השקיע זמן וכסף רב בקריאת כתבי יד ואף בקנייתם. מודעות זו חשובה מאוד להתפתחות חוקר הקבלה: אמנם גם חוקרים אחרים, בייחוד לנדאואר, גרץ וכמובן שטיינשניידר, הרבו לעיין בכתבי יד ואף הדפיסו קטעים קטנים מהם, אך דומה כי אף לא אחד מבני דורו של ילינק התכוון לקריאה מקיפה בהם לצורך כתיבת קורות הקבלה בצורה כל כך נרחבת; ואף יתירה מזאת, הם לא התכוונו להדפיס כל כך הרבה כתבי יד. ואכן, בהמשך האיגרת כותב ילינק כהאי לישנא: "אברהם אבולעפיה (אשר כל ספריו אפיץ בדפוס אי"ה)".¹⁷ מכאן, שהוא התכוון להדפיס את כל חיבוריו של ר' אברהם אבולעפיה – המרובים למדי – שהיו ידועים לו. ניסיון זה לתאר ולהדפיס את חיבוריו של ר' אברהם אבולעפיה מושפע במידת מה מן ההדגשה של יצירתו, המצויה בעיוניו של לנדאואר, שנשארו בכתובים, וילינק הדפיס אותם לראשונה לאחר מותו של לנדאואר בטרם עת.¹⁸

ילינק אסף כתבי יד של ר' אברהם אבולעפיה והיו בידי אף חומרים משל מקובל זה שכתבי היד שלהם לא הגיעו אלינו. הוא הדפיס שתיים מאיגרותיו של ר' אברהם אבולעפיה וכן את "ספר האות", אחד החיבורים הנבואיים החשובים ביותר של מקובל זה, ואף צירף קטעים מחיבוריו האחרים למהדורת ספר האות. מכח מאמציו לאתר, לתאר ולהדפיס את כתביו של ר' אברהם

10 על פי תהלים כט, ט.

11 שם ע"א, י.

12 בבא בתרא קלד ע"א.

13 שמות יד, ג.

14 על פי משלי טו, יט.

15 ראו מנחות ו ע"א.

16 אגרת בא, עמ' 159. על תיאוריו של ילינק את קבלתו של ר' אברהם אבולעפיה ראו קיינר, עמ' 149-151. דומה כי דבריו של ילינק נעלמו מעיני החוקרים והם מלמדים על תודעתו העצמית של חוקר זה, מעבר לגישתו המחקרית כפי שהיא נפרשת במחקריו השונים.

17 שם, עמ' 160.

18 עיוניו של לנדאואר פוזורים בכתב העת *Der Orient* 1845, בכמה מקומות. על לנדאואר ותרומתו לחקר קבלתו של אבולעפיה ראו קיינר, עמ' 146-149. כתב עת זה (ואחרים מסוגו) מצוי באתר האינטרנט

אבולעפיה, היה זה ילינק אשר מוטט את ההשערה הרעועה של לנדאואר בדבריו על בעלותו של מקובל זה על ספר הזוהר. בחיבור קצר, אך מכריע לתולדות חקר הקבלה, החזיר ילינק לרמד"ל את התפקיד של מחבר ספר הזוהר. עבודתו הפילולוגית בנושא זה מרשימה במיוחד והיא תרומה נכבדה שלא זכתה תמיד לתשומת הלב הראויה.¹⁹

הרחבתי את הדיון על ילינק ור' אברהם אבולעפיה כדי להראות שהצהרתו כי הוא פנה בכל כוחו לחקר הקבלה אינה מליצה בעלמא אלא הכרעה שמיא אחריה ככל כוחו. אולם, לא פחות חשובה מעצם הפנייה המובהקת הזאת לחקר נושא מוזנח בשדה ההגות היהודי, הוא תיאורו החיובי את הקבלה כפי שבא לידי ביטוי ברישא של המובאה. בניגוד לריחוק הרגשי המובהק שניכר מכתביהם של שניים מגדולי בני דורו, גרץ ושטיינשניידר, מתוארת כאן הקבלה במונחים מופלגים: "בהיכלה אומר כבוד", ו"עניינים נכבדים ויקרים מהויות דאבי ורבא". ילינק העריך גם באופן חיובי את אלה שפנו לחכמה זו.

מבחינה לשונית, דבריו של ילינק מלמדים על מציגה מעניינת של לשון המקרא, לשון חז"ל ומונחים קבליים. "היכלה" של הקבלה ודאי קשור ל"היכלות", ואילו הביטוי "השתלשלות הקבלה" ודאי קשור ל"שלשלת הקבלה". לפנינו לשון משובצת יפה, המלמדת על שליטה מלאה במכמני אוצר המילים והביטויים של העברית לשכבותיה. שלא כשני ענקי החוקרים שהזכרנו לעיל, שכתבו את חלקם העצום של מחקריהם בלשונות אירופה, ילינק הוכיח כי הוא היה מסוגל לסגל לעצמו את העברית כלשון מלומדים נאה ומדויקת כבר בצעירותו. ואכן, המשכה של האיגרת, העוסקת בכתבי היד של ר' אשר בן דוד, רמד"ל ור' אברהם אבולעפיה, מלמד על יכולת זו. מכאן שילינק, יחד עם רנ"ק והמילואהגי, יכול להיחשב בין הראשונים שאימצו את לשון המחקר ככל הנוגע לתחום הקבלה.

מבחינת זמנה ומקומה של האיגרת – ילינק מציין את תרי"ג כשנת החיבור שלה והוא שלח אותה מלייפציג, שם שהה כמה שנים ושם יצאו לאור ספרו על רמד"ל וספר הזוהר, ומחברתו הכוללת את תרומותיו לחקר תולדות הקבלה.²⁰ חיבורו על ספר הזוהר ורמד"ל עורר מיד תשומת לב ותגובות עליו הופיעו במהירות. באיגרת שנדפסה ב"כרם חמד" אחרי איגרתו של ילינק, מזכיר יצחק בן יעקב את חיבורו של ילינק. הוא מכנה את ילינק בתואר כבוד מעניין, "החכם המפורסם מהר"א יעלינעק מלייפציג",²¹ דבר המעיד על הערכה רבה שחוקר קבלה זכה לה במהירות רבה מאוד מידי בני דורו. סביר מאוד להניח כי פרסומו של ילינק קשור קשר הדוק לפעילותו המחקרית הנוגעת לקבלה, שהייתה המוקד החשוב ביותר בראשית מפעלו המדעי. הכרכים של "בית המדרש" נדפסו מאוחר יותר, החל בשנת תרי"ג; קונטרסיו השונים בעניינים שאינם קבליים נדפסו אף הם מאוחר יותר. התבוננות במחקריו

19 כך, למשל, אין תרומתו נזכרת בצורה ראויה בשני פרקיו של גרשם שלום על ספר הזוהר, זרמים עיקריים, עמ' 199, 203, 393 הערה 103, 396 הערה 143.

20 ראו תרומות. יש לציין כי למרות המגמה החשובה המסתמנת בדינוני בחיבור זה, הניסיון לתאר את ראשית הקבלה בתקופת הגאונים מתבסס על קבלתו את האותנטיות של הרבה מובאות בשם רב האי גאון, שהתבררו כבדויות בידי מקובלים במאה ה"ג, ובעיקר בידי רמד"ל, ובמאה ה"ט בידי ר' משה בוטריל; ואכמ"ל.

21 אגרת כב.

המאוחרים של ילינק מלמדת על התרחקות ברורה מן ההתמסרות לחקר הקבלה האופיינית לראשית הקריירה המדעית שלו, ופנייה מובהקת לנושאים קרובים הרבה יותר לקונסנזוס היהודי המסורתי בעשורים האחרונים לחייו.²² בין התקופה המוקדמת של תרגומו של ילינק לגרמנית את ספרו של אדולף פרנק על הקבלה, שם הוא ראה בחכמה זו את ליבה של היהדות בתקופה מסוימת של התפתחותה – דהיינו עד תקופת הגאונים – עד התקופה הפורייה של שנות החמישים המוקדמות, ועד תקופת מחקריו האחרונים, התמתנה תפיסתו הרומנטית.²³ כפי שהעירני מיכאל סילבר

בימי לימודיו של ילינק בישיבה בפרוסניץ בשנות השלושים של המאה הי"ט, היתה הקהילה לחלוצה של ההשכלה והרפורמה במורביה. ג' שלום (בעקבות לאפולד לעף) ניסה לקשור את התופעה לשרידי השבתאות בקהילה שמילאה תפקיד מרכזי בתולדות התנועה במאה הי"ח. אולם כפי שכ"ץ וגם אידל העירו, בעקבות השבתאות היתה נסיגה בדורו של ה"נודע ביהודה" ותלמידיו מהתביעות מרחיקות הלכת של הדור הקודם בכל מה שנוגע למעמד הציבורי של הקבלה – כוונות, לימוד הקבלה כדרך להשיג שלמות הנפש, וכדומה. בישיבות מורביה ובוהמיה (לעומת הונגריה) בראשית המאה הי"ט, עודדו ראשי הישיבה גישה "רציונליסטית" שהובילה תכופות להשכלה של ממש בין תלמידים רבים. כך, בישיבתו של ר' משה כ"ץ ואנפרידן בפרוסניץ, שם למד ילינק. מאידך, אפשר למצוא בין תלמידים משכילים אלו מעין תגובת נגד לנסיגה של מוריהם, והתעניינות מחודשת (לעיתים בסתר) בקבלה. שילוב זה של השכלה ועניין (מה) בקבלה איפיין את הרקע הבוהמי-המורבי שילינק גדל בו.

בדור שלאחר פטירתם של ילינק ושטיינשניידר לא היתה פנייה משמעותית לחקר כתבי היד של הקבלה, אך מפעל זה התחדש בעוצמה רבה החל בשנות העשרים של המאה העשרים במחקריו של גרשם שלום. ואכן בעותק שלו של ספרו של ילינק (ראו תמונה) על רבי משה די ליאון כתב שלום כהאי לישנא: "על יחסו של יעלינק לקבלה עיין באגרת לשניאור זק"ש שנדפסה ב"כרם חמד" ט (1856) עמוד 154 אהא ידידי, חכמת הקבלה נפשי בה כשלהבת הקשורה בגחלת סוגרת ומסוגרת אני אין יוצא ואין [ו]בא (!!!)".

22 ראה ניהוף.

23 ראו אידל, קבלה, עמ' 27, 298 הערה 73.

קיצורים ביבליוגרפיים

ארת כא	אהרן ילינק, כרם חמד ח (תרי"ד), עמ' 159-161.
ארת כב	יצחק בן יעקב, שם, עמ' 161-169.
אידל, כתבי	משה אידל, כתבי ר' אברהם אבולעפיה ומשנתו, עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשל"ו.
אידל, מיסטיקנים משיחיים	Moshe Idel, <i>Messianic Mystics</i> , Yale University Press 1998
אידל, עליות	—, <i>Ascensions on High in Jewish Mysticism</i> , Budapest 2005
אידל, פרקים	משה אידל, פרקים בקבלה נבואית, ירושלים 1990.
אידל, קבלה	—, קבלה – היבטים חדשים, תירגום א' ברילבב, ירושלים ותל-אביב תשנ"ג.
אידל, תרומתו	Moshe Idel, "The Contribution of Abraham Abulafia's Kabbalah to the Understanding of Jewish Mysticism", <i>Gershom Scholem's Major Trends in Jewish Mysticism, 50 Years After</i> , eds. P. Schäfer and J. Dan, Tübingen 1993, pp. 117-143
	אהרן ילינק, בית המדרש, א-ו, לפס"א תרי"ג – וינה תרל"ח.
ילינק, גנוי חכמת הקבלה	—, גנוי חכמת הקבלה, מחברת ראשונה, לפס"א תרי"ג.
ילינק, השפעה נוצרית	A. Jellinek, "Christlicher Einfluss auf die Kabbala", <i>Der Orient</i> 12 (1851), pp. 580-583
ילינק, משה די ליאון	—, <i>Moses Ben Schem-Tob de Leon und sein Verhaeltnis zum Zohar</i> , Leipzig 1851
ילינק, ספר האות	—, "Abraham Abulafias Sefer ha-Ot", <i>Jubelschrift zum 70. Geburtstag des Prof. H. Graetz</i> , Breslau 1887, pp. 65-85
ילינק, פילוסופיה וקבלה	—, <i>Philosophie und Kabbala</i> , Erstes Heft, Leipzig 1854
ילינק, תרומות	—, <i>Beiträge zur Geschichte der Kabbala</i> , Leipzig 1852
ליבס, השפעות נוצריות	יהודה ליבס, "השפעות נוצריות על ספר הזוהר", מזקרי ירושלים במחשבת ישראל ב (תשמ"ג), עמ' 43-74.
ליבס, ספר הזוהר	—, "כיצד נתחבר ספר הזוהר", ספר הזוהר ודורו, בעריכת יוסף דן, ירושלים תשמ"ט, עמ' 1-71.
ניהוף	מארן ר' ניהוף, "תפיסת האגדה של ילינק", מדעי היהדות 38 (תשנ"ח), עמ' 119-127.
צונץ	י"ט ליפמן צונץ, הפליט, ברלין תרי"ז.
קיינר	Ronald Kiener, "From Ba'al ha-Zohar to Prophet to Ecstatic: The Vicissitudes of Abulafia in Contemporary Scholarship", <i>Gershom Scholem's Major Trends in Jewish Mysticism, 50 Years After</i> , pp. 117-144
שלום, זרמים עיקריים	Gershom Scholem, <i>Major Trends in Jewish Mysticism</i> , New York 1967
תשבי ולחובר	ישעיה תשבי וירוחם פישל לחובר, משנת הזוהר, א-ב, ירושלים תשי"ז-תשכ"א.